

VOLUM II

HISTÒRIA
DE LA
LITERATURA
CATALANA

Literatura medieval (II)
Segles XIV-XV

ENCICLOPÈDIA
CATALANA

EDITORIAL BARCINO

AJUNTAMENT
DE BARCELONA

HISTÒRIA DE LA LITERATURA CATALANA

Dirigida per Àlex Broch

VOLUM I

Literatura medieval (I). Dels orígens al segle XIV

DIRECCIÓ: *Lola Badia*

VOLUM II

Literatura medieval (II). Segles XIV-XV

DIRECCIÓ: *Lola Badia*

VOLUM III

Literatura medieval (III). Segle XV

DIRECCIÓ: *Lola Badia*

VOLUM IV

Literatura moderna. Renaixement, Barroc i Il·lustració

DIRECCIÓ: *Josep Solervicens*

VOLUM V

Literatura contemporània (I). El Vuit-cents

DIRECCIÓ: *Enric Cassany i Josep M. Domingo*

VOLUM VI

Literatura contemporània (II). Modernisme i Noucentisme

DIRECCIÓ: *Jordi Castellanos i Jordi Marrugat*

VOLUM VII

Literatura contemporània (III). Del 1922 al 1959

DIRECCIÓ: *Jordi Castellanos i Jordi Marrugat*

VOLUM VIII

Literatura contemporània (IV). Del realisme històric
a la postmodernitat

DIRECCIÓ: *Àlex Broch*

Primera edició: setembre del 2014
© 2014, Enciclopèdia Catalana, Editorial Barcino
i Ajuntament de Barcelona
Josep Pla, 95 – 08019 Barcelona

Edició: Elisenda Cisa
Correcció: Àngels Ferrand, Pau Gassiot, M. Mercè Riu i Mercè Robert
Coordinació editorial: Mariona Cabana i Montserrat Comelles
Cap d'edicions: Marc Sagristà

Disseny i maquetació: Azcunce / Ventura
Fotocomposició: Marqués, SL
Impressió: Egedsa, Roís de Corella, 16 – Sabadell

Dipòsit legal: B-12.666-2014
ISBN obra completa: 978-84-412-2253-3
ISBN volum II: 978-84-412-2296-0

Aquesta obra ha comptat amb l'ajut de

Generalitat de Catalunya
Departament de Cultura

Qualsevol mena de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra
resta rigorosament prohibida i estarà sotmesa a les sancions establertes per la llei. L'editor faculta
el CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics, www.cedro.org) perquè n'autoritzi la fotocòpia
o l'escaneig d'algun fragment a les persones que hi estiguin interessades.

HISTÒRIA DE LA LITERATURA CATALANA

VOLUM II

Literatura medieval (II)
Segles XIV-XV

DIRECTORA

Lola Badia

AUTORS

Lola Badia

Lluís Cabré

Lluís Cifuentes

Montserrat Ferrer

David Guixeras

Albert Lloret

Sadurní Martí

Marcel Ortín

Marco Pedretti

Josep Pujol

Xavier Renedo

Francisco Rodríguez Risquete

Barry Taylor

Jaume Torró

SUMARI

7 EIXIMENIS I LA PROSA DOCTRINAL DEL SEGLE XIV	13
7.1 Els ordes mendicants i la cultura (<i>Sadurní Martí</i>)	13
7.1.1 Els orígens dels ordes i la fundació de convents a la Corona d'Aragó	13
7.1.2 Les universitats, els estudis mendicants i els programes educatius	15
7.1.3 Els autors principals i la seva influència	19
7.2 Francesc Eiximenis (<i>David Guixeras i Sadurní Martí</i>)	21
7.2.1 Biografia	21
7.2.2 Política, saber i retòrica en l'obra de Francesc Eiximenis	25
7.2.2.1 El pensament polític	25
7.2.2.2 Ciència, màgia i alquímia	28
7.2.2.3 Llengua i retòrica	32
7.2.3 Obres	36
7.2.3.1 El Crestià	36
7.2.3.2 El <i>Tractat d'usura</i>	47
7.2.3.3 El <i>Llibre dels àngels</i>	48
7.2.3.4 El <i>Llibre de les dones</i>	50
7.2.3.5 La <i>Scala Dei</i> o <i>Tractat de contemplació</i>	51
7.2.3.6 La <i>Vida de Jesucrist</i>	51
7.2.4 L'obra llatina	53
7.2.5 Transmissió i recepció	56
7.3 Vicent Ferrer (<i>Xavier Renedo</i>)	59
7.3.1 Biografia	59
7.3.2 Sermons, resums i reportacions	61
7.3.3 Els manuscrits	63
7.3.4 Les arts de predicació i la <i>inventio</i> de sermons	65
7.3.5 Les campanyes i els temes de predicació	67
7.3.6 L'impacte dels sermons	70
7.3.7 Un programa de conversió "sense llança ne coltell"	72
7.3.8 Vicent Ferrer, profeta de la fi dels temps	74
7.3.9 La "companyia" i els flagel·lants	75
7.3.10 Exemples, símls casolans i malabarismes histriònics	76
7.3.11 Poetes i filòsofs	79
7.3.12 El problema de la llengua	80

7.4 L'obra d'altres mendicants: Ramon Martí, Nicolau Eimeric i Joan Eixemenó. Els salms penitencials (<i>Sadurní Martí</i>)	82	9.6.4 Francesco Petrarca	157
7.4.1 Ramon Martí	82	9.6.5 Ficcions sentimentals en vers i en prosa	158
7.4.2 Nicolau Eimeric	85	9.7 Les traduccions doctrinals i bíbliques (<i>Josep Pujol</i>)	159
7.4.3 Joan Eixemenó	87	9.7.1 L'enciclopedisme per a laics	159
7.4.4 Els salms penitencials	89	9.7.2 La Bíblia	160
7.5 Exemples i miracles. La <i>Doctrina moral</i> d'en Pacs (<i>Sadurní Martí</i>)	91	9.7.3 Vides de sants, exemples, viatges, vicis i virtuts	161
7.5.1 Exemples i miracles	91	9.8 Les traduccions de textos espirituals (<i>Montserrat Ferrer</i>)	163
7.5.2 La <i>Doctrina moral</i> d'en Pacs	94	9.8.1 Els manuscrits miscel·lanis de tema espiritual	164
7.6 Les formes breus sapiencials (<i>Barry Taylor</i>)	96	9.8.2 Les meditacions sobre la passió de Crist	169
		9.8.3 Les revelacions i les regles monàstiques	170
8 MONARQUIA, LLENGUA I LITERATURA (<i>Lola Badia</i>)	105	9.9. Antoni Canals (<i>Montserrat Ferrer</i>)	172
8.1 La cancelleria reial i el català comú	105	9.9.1 Perfil biogràfic	172
8.2 La cultura dels secretaris i dels notaris i la prosa catalana	109	9.9.2 Les fonts i la intencionalitat de les traduccions d'Antoni Canals	175
8.3 Ambaixades, cartes i discursos	112	9.9.3 Les traduccions d'obres històriques i espirituals	178
9 TRADUCCIONS I TRADUCTORS	117	10 BERNAT METGE	185
9.1 La traducció i la redacció d'obres científiques i tècniques (<i>Lluís Cifuentes</i>)	118	10.1 Ramon de Perellós i el <i>Viatge al Purgatori de Sant Patrici</i> (<i>Lluís Cabré</i>)	185
9.1.1 Nous lectors, noves necessitats	118	10.1.1 L'autor	185
9.1.2 Les llengües vehiculars dels textos tècnics	122	10.1.2 Les raons del viatge	187
9.1.3 Cronologia dels textos tècnics en català	126	10.1.3 Descripció del <i>Viatge al Purgatori de Sant Patrici</i>	189
9.1.4 Els textos tècnics en català i la impremta	130	10.1.4 La transmissió	191
9.2 Les traduccions literàries: problemes i mètodes (<i>Josep Pujol</i>)	131	10.2 Vida i obra de Bernat Metge (<i>Lluís Cabré</i>)	192
9.2.1 Els materials i els traductors	131	10.2.1 Formació de l'autor	192
9.2.2 La cronologia	134	10.2.2 Les obres en vers i l' <i>Ovidi enamorat</i>	194
9.2.3 La terminologia, els pròlegs i les tècniques de traducció	135	10.2.3 La crisi successòria. Posteritat	199
9.3 Les traduccions d'història clàssica, medieval i humanística (<i>Josep Pujol</i>)	141	10.3 El <i>Llibre de Fortuna i Prudència</i> (<i>Lluís Cabré</i>)	203
9.4 Les traduccions del llegat poètic clàssic: Ovidi i Sèneca (<i>Josep Pujol</i>)	146	10.3.1 La crisi financera de l'any 1381	203
9.5 Les traduccions de filosofia antiga, política i moral (<i>Josep Pujol</i>)	149	10.3.2 Les fonts	204
9.6 Les traduccions de textos i autors medievals francesos i italians (<i>Josep Pujol</i>)	153	10.3.3 Argument i descripció	206
9.6.1 La narrativa cavalleresca	153	10.3.4 La transmissió	213
9.6.2 Dante Alighieri: la <i>Comèdia</i>	154	10.4 El <i>Valter e Griselda</i> (<i>Lluís Cabré</i>)	214
9.6.3 Giovanni Boccaccio: el <i>Decameró</i> i altres obres		10.5 <i>Lo somni</i> (<i>Lola Badia</i>)	217
		10.5.1 L' <i>Apologia</i> , el diàleg i el somni	217
		10.5.2 Llibre I: la immortalitat de l'ànima	222
		10.5.3 Llibre II: quatre preguntes estructuradores	226
		10.5.4 Llibre III: la ficció dels poetes i la maldat de la dona	228
		10.5.5 Llibre IV: imitació i emulació en la rèplica de Bernat a Tirèsies	233

II ANSELM TURMEDA (<i>Marco Pedretti</i>)	239	13.2 Lectura de la poesia d'Ausiàs March (<i>Lluís Cabré i Marcel Ortín</i>)	371
II.1 Biografia	239	13.2.1 Plena de seny	371
II.2 El problema de les fonts	243	13.2.2 L'ir entre cards	376
II.3 L'obra romànica	245	13.2.3 Poesies en la mort de l'estimada	384
11.3.1 Les <i>Cobles de la divisió del regne de Mallorca</i>	245	13.2.4 Poesies amb la invocació "Oh foll Amor"	386
11.3.2 Els <i>Amonestaments</i>	250	13.2.5 Poesies amb la invocació "Amor, Amor". L'hàbit d'amor	388
11.3.3 Els vaticinis	254	13.2.6 Altres peces d'amor. Poesia moral i teològica	394
11.3.4 La <i>Disputa de l'ase</i>	256		
II.4 L'obra àrab	258	13.3 La poesia després d'Ausiàs March (<i>Jaume Torró i Francisco Rodríguez Risquete</i>)	398
12 LA POESIA CORTESANA (<i>Jaume Torró</i>)	261	13.3.1 Lluís de Vila-rasa i Jaume March menor	398
12.1 Cort i literatura de Joan I a Ferran II el Catòlic	261	13.3.2 Pere Torroella	401
12.2 Els cançoners del segle xv	274	13.3.3 Francesc Ferrer	406
12.3 Poetes dels regnats de Joan I, Martí I, Ferran I i Alfons IV, fins el 1424	279	13.3.4 Bernat Hug de Rocabertí	410
12.3.1 Andreu Febrer	279	13.3.5 Ramon Boter, Perot Joan, mossèn Navarro, Lluís d'Avinyó, mossèn Verdú, Ramis i alguns anònims	414
12.3.2 Gilibert de Pròixida	290	13.3.6 Lleonard de Sos	421
12.3.3 Pere de Queralt i Melcior de Gualbes	299	13.3.7 Jaume Safont, Joan Berenguer de Masdovelles, Pere Joan de Masdovelles, Joan de Masdovelles, Ferran d'Ayerbe i Ramon de Cardona	426
12.3.4 Arnau d'Erill, Ramon Savall, Llorenç Mallol, Gabriel Ferrús i dos poemes anònims de veu femenina	306	13.3.8 Antoni Vallmanya, Joan Fogassot, Pere Despuig, Joan Rocafort, Pere d'Abella, Bernat Estrús, Figueres i Francí Guerau	429
12.3.5 Jaume Bonet, Guerau de Maçanet, fra Joan Basset i Pere Galvany	312	13.3.9 Joan Francesc Boscà, Romeu Llull i Francesc Moner	431
12.3.6 Lluís Icard	316	13.3.10 Els cicles poètics i les <i>Cobles de la panadera</i>	433
12.3.7 Pau de Benviure, Pere Tresfort, Pardo i Jaume Escrivà	324	13.4 La posteritat d'Ausiàs March i la transmissió impresa (<i>Albert Lloret</i>)	435
12.3.8 Francesc de la Via, Narcís de Santdionís, Bernat Serra, Arnau March, mossèn Ivany, Joan Sesavasses i Guillem de Masdovelles	330	13.4.1 Manuscrits i impresos	435
12.3.9 Jordi de Sant Jordi	333	13.4.2 Ordre i sentit petrarquista	437
12.4 Poetes del regnat d'Alfons IV el Magnànim	340	13.4.3 Les edicions de Joan Navarro i de Carles Amorós	438
12.4.1 Lluís de Requesens, Joan de Vilagut, Dionís Guiot, Bernat Miquel i Blai Sesolles	340		
12.4.2 Martí Garcia, mossèn Estanya, Rodrigo Dies i Francesc Sunyer	346	NOTA SOBRE ELS CRITERIS DE CITACIÓ DE TEXTOS ANTICS	442
13 AUSIÀS MARCH I ELS POETES CATALANS DEL SEGLE XV	353	ABREVIACIONS	443
13.1 Ausiàs March: vida, obra, transmissió i cultura (<i>Lluís Cabré</i>)	353	BIBLIOGRAFIA CITADA	445
13.1.1 Vida i obra datable	353	ÍNDIX D'AUTORS I OBRES	479
13.1.2 Transmissió i ordre de les poesies	359		

erals, sempre determinada, amb poques excepcions, pel patronatge i la inducció nobiliaris; d'aquí les versions d'història antiga, clàssics llatins, literatura del *trecento*, tractats espirituals o productes de l'humanisme italià. La documentació cancelleresca i notarial mostra la difusió creixent d'aquestes traduccions des dels nuclis cortesans que les promouen cap a la societat cavalleresca i urbana, i la creació literària en català permet avaluar-ne la influència. El patronatge nobiliari, però, és minoritari en les nombroses traduccions científicotècniques, en les quals el paper de la família reial i el dels diferents sectors de la burgesia, des del patriciat urbà fins als menestrals, és determinant des de ben aviat, i conduí a l'assimilació d'uns coneixements valorats des de diferents punts de vista, que sovint també van tenir un marcat reflex en la creació literària.² Per la seva condició primerenca i per les variades implicacions ideològiques i socials que contenen, convé oferir, d'entrada, un panorama global d'aquestes traduccions no immediatament relacionades amb el fenomen literari.

9.1 LA TRADUCCIÓ I LA REDACCIÓ D'OBRES CIENTÍFIQUES I TÈCNIQUES

9.1.1 NOUS LECTORS, NOVES NECESSITATS

La irrupció de les llengües parlades, dites *vernacles* o *vulgars*, en el panorama escrit de l'Occident europeu té l'origen en les profundes transformacions socials que s'hi van produir a partir del segle XI. En l'àmbit cultural, l'emergència d'unes noves elits laiques en substitució de les antigues elits clericals va afectar de ple la transmissió del saber. Aquests canvis van marcar també la difusió i la creació dels coneixements científics i tècnics.³

El final de la violència interna i externa al continent i la revitalització del comerç i de les ciutats van portar a l'aparició d'un nou grup social, la burgesia, que aviat va reclamar un encaix en el sistema social d'Occident. Els diferents sectors de la burgesia (des del patriciat fins a la menestralia) van impulsar canvis revolucionaris en l'educació, la creació i la difusió del saber, el llibre i la lectura i la fe pública, entre altres camps. La universitat, els nous formats dels llibres i de l'escriptura o el notariat reflecteixen les

necessitats de la burgesia en aquell moment i, en definitiva, d'una imminent societat urbana: formació de la progènie, accés al saber, regulació de les transaccions.

Aquestes noves necessitats tenien un punt de trobada valorat i a la vegada problemàtic: l'escriptura. L'escriptura assegurava la difusió del saber, l'accés al saber, la permanència dels actes, però també, en forma de literatura, servia per a omplir el lleure, una altra gran novetat dels nous temps. Els nous lectors, eminentment extrauniversitaris, més nombrosos i socialment diversificats del que es tendeix a imaginar, van marcar el ritme d'una demanda cultural inèdita, en la qual les obres que permetien accedir a tot el catàleg del saber, i molt particularment als sabers útils, d'aplicació pràctica, van tenir cada vegada més pes.

Tanmateix, els nous lectors topaven contra un mur cultural que els impedia obtenir els beneficis que esperaven: el llatí, patrimoni de les antigues elits i fins llavors l'únic vehicle de la comunicació escrita, que, en un procés natural, havia esdevingut també la llengua de la institució universitària i de tots els productes que n'emanaven. Tot i ser present en la vida quotidiana a través de l'Església i la notaria, el llatí constituïa el principal obstacle per a la comunicació entre el món acadèmic i aquells nous sectors socials, que en tenien un domini precari.

A partir del final del segle XII, tant des de dins com des de fora dels àmbits escolars van prosperar dues iniciatives per a resoldre aquest problema de connexió. El primer instrument va continuar essent el llatí, la llengua de l'escriptura, però aviat les llengües vulgars demostraren més eficàcia. Aquestes iniciatives, ben visibles al segle XIII, van continuar vigents als segles posteriors per a determinats contextos o circumstàncies (CIFUENTES, 2010).

La primera d'aquestes iniciatives va afectar la forma dels textos: l'ús del vers, una eina d'eficiència provada en la literatura —també en gèneres didàctics, morals i polítics—, en una època en què la transmissió oral de la informació i el saber encara prevalia sobre l'escrita, i que ja havia estat emprada per alguns savis orientals (Avicenna). De primer, es van escriure en vers algunes obres tècniques en llatí, com ara les de Gilles de Corbeil (~1140 – ~1224) sobre el diagnòstic mèdic, la patologia i la farmacologia, la de Pietro da Eboli (~1170 – ~1220) sobre els banys termals, o el *Regimen sanitatis salernitanum* ('Regiment de sanitat de Salern') en el seu estadi més primitiu. Posteriorment, durant el segle XIII, la llengua vernacle va demostrar ser l'instrument més útil. S'hi van escriure obres tècniques, com el *Romans dels auzels* ['ocells'] *cassadors*, un tractat de falconeria del trobador Daudé de Pradas (actiu entre els anys 1214 i 1282), i s'hi van elaborar traduccions d'obres en prosa, com l'efectuada pel també trobador Raimon d'Avinhon (primera meitat del s. XIII) de la *Chirurgia* de Roger Frugardo, un tractat de cirurgia. Sobre aquestes dues darreres obres, convé notar que la llengua emprada és l'occità, la pròpia de la primera tradició literària en vulgar d'Occident; els autors o els traductors són els experts en la composició de poesia en vulgar, els trobadors; i l'àrea on es manifesta per primera vegada aquest ús del vers en vulgar per a temes tècnics és Occitània i les regions immediates, la pròpia de la lírica trobadoresca. En efecte, aquestes dues obres van circular també a Catalunya i entre els sectors extrauniversitaris, que se'n van procurar exemplars

2. No hi ha cap monografia sobre les traduccions al català medieval. Les tres visions de conjunt més recents són les de BADIA (1990a), PUJOL (2004) i CIFUENTES (2006). Les traduccions literàries estan catalogades en el projecte TRANSLAT – Traduccions al català medieval fins 1500, consultable en forma de cens (TCM) i de base de dades (TRANSLAT DB) (<http://www.translatdb.narpan.net>) [Consulta: 21 de maig de 2014]. Per a catàlegs parcials anteriors, vegeu RIQUER (1934a) i WITTLIN (1991). Per a les traduccions científicotècniques, vegeu la nota següent. RIERA I SANS (1984b) inclou les traduccions en el catàleg d'obres catalanes traduïdes al castellà. Es reuneixen notícies sobre els traductors catalans medievals en el *Diccionari de la traducció catalana* (BACARDÍ I GODAYOL, 2011). D'entre els estudis anteriors amb dades històriques i reflexions sobre les traduccions, són fonamentals RIQUER (1964), RUBRÓ I LLUCH (1889, 1908-21, 1917-18) i NADAL I PRATS (1982-96). Per tal de reduir al mínim les referències bibliogràfiques, les traduccions literàries s'identifiquen amb el codi del cens TCM (TRANSLAT).

3. Vegeu l'apartat 6.1.1 del volum I d'aquesta obra. Per a més informació, vegeu CIFUENTES (2006) i (2008). CIFUENTES (2006) és la guia bàsica per a tot el que s'exposa aquí. Per a la bibliografia de les obres que se citen a continuació, vegeu aquest manual i la base de dades SCIÈNCIA.CAT DB (<http://www.sciencia.cat/db/scienciadat-db.htm>) [Consulta: 21 de maig de 2014].

en els quals la presència d'elements catalans és ben viva. Paral·lelament, va circular un gran nombre de petites composicions en vers de temàtica tècnica (medicina, falconeria, calendari, alquímia, etc.), que van tenir una gran recepció vernacle, i alguns autors laics no van dubtar a emprar el vers en vulgar per a la divulgació del seu projecte o de les seves obres, com és el cas de Ramon Llull (1232/1233 – 1316) en l'àmbit català o del metge i enciclopedista Cecco d'Ascoli (1269 – 1327) en l'italià.

La segona iniciativa va afectar el contingut de les obres: l'elaboració de compendis en llatí escrits per individus que dominaven aquesta llengua —potser mestres universitaris— i especialment concebuts per a aquells sectors laics.⁴ En aquestes obres, els laics eren anomenats *pauperes* o *pobres*, no en el sentit econòmic o material, com s'ha interpretat sovint, sinó en el cultural o formatiu. La publicació d'obres destinades a “pobres”, que s'han d'identificar amb aquests nous sectors socials, va abastar, significativament, tots els àmbits docents de la universitat medieval (filosofia, teologia, dret i medicina). L'adaptació del contingut als nous públics va ser ben rebuda, però sobretot va tenir èxit quan es va deixar el llatí i es va passar al vulgar. Aquest pas es va fer, ja a la fi del segle XIII, només en l'obra relativa a la medicina: el *Thesaurus pauperum* (o *Tresor de pobres*, en les versions catalanes), atribuït a Pere Hispà (~1215 – 1277), un receptari construït molt intel·ligentment seleccionant extractes d'un gran nombre de tractats mèdics llatins que, sobretot a partir de les traduccions vulgars, va ser la font privilegiada de moltes altres obres, des dels receptaris i els tractats de terapèutica fins a les obres dels enciclopedistes com Eiximenis. El nou gènere que havia nascut amb aquests compendis del saber va tenir una gran acceptació, tant en llatí com en vulgar, en els segles següents, especialment entre els extrauniversitaris.

Així, gradualment es va veure que la connexió entre la universitat i aquells sectors extrauniversitaris la resolvia l'ús escrit de les llengües vulgars. Des del segle XIII, prenent com a model l'experiència viscuda en la literatura de creació i entreteniment —el primer entorn on es va trencar el monopoli absolut del llatí en la comunicació escrita—, arreu de l'Occident europeu, primer al sud mediterrani, després al centre i al nord del continent, es van començar a utilitzar les llengües vernacles amb aquesta finalitat en tots els àmbits i a defensar-ne l'ús. Els idiomes vulgars van passar a expressar uns coneixements que mai abans no havien expressat, en els quals la ciència i la tècnica van tenir un lloc molt destacat. El llatí continuà essent el vehicle exclusiu i indiscutible de l'escolàstica universitària i dels actes més solemnes de l'Església, el govern i la notaria, però mai més no tornà a ser l'únic canal de la comunicació escrita.

Amb l'ús de les llengües parlades, o vernacles, per a la difusió i l'accés a temes de l'àmbit universitari, es va iniciar un procés que convencionalment s'anomena de *vernacularització* del saber, en el qual les obres científiques i tècniques van tenir un lloc no pas únic, com es pot comprovar en altres apartats d'aquesta obra, però sí molt destacat. Aquest fenomen no s'ha de confondre amb el que avui s'anomena *vulgarització* o *divulgació*. S'entendrà bé la diferència si es té present quina

4. A l'Europa medieval s'entenia per *laic* el qui no pertanyia al grup social dels clergues o no havia estat aculturat en la llengua llatina, o totes dues coses (PEREIRA, 2012: 23).

era la composició d'aquells sectors extrauniversitaris que constituïen els públics de la ciència i la tècnica en vulgar i les seves motivacions. Es tracta, fonamentalment, de dos sectors interessats pels beneficis pràctics i socials del saber: d'una banda, els que no exercien oficis relacionats amb aquestes àrees, membres de les noves elits burgeses, però també de la noblesa i de la reialesa, aviat instal·lades als contextos urbans; de l'altra, els que exercien aquests oficis sense tenir, però, cap formació universitària. Els primers hi cercaven uns coneixements prestigiosos i socialment útils, en un marc en el qual l'ostentació del saber podia contribuir a assegurar la posició o les aliances socials, sense descartar tampoc un interès per la seva aplicació pràctica. Els segons buscaven uns coneixements prestigiosos que emanaven de la valorada institució universitària, tècnicament útils, perquè possibilitaven l'exercici de l'ofici segons les directrius que el medi social reclamava, i professionalment crucials, perquè facilitaven la promoció, en l'ofici i en la societat.

Per això, tot i centrar-se en aquests sectors extrauniversitaris, el procés de vernacularització va tenir un paper molt important en la consolidació del model de coneixement i de professional que representava la universitat; un paper especialment evident en la medicina, per l'interès social que la salut suscitava en aquells medis urbans i per l'accés als coneixements acadèmics que la llengua vulgar facilitava als metges extrauniversitaris, forçats a assumir tot un sistema de control, amb exàmens i llicències per a practicar, que els lligava al nou model universitari.

La penetració social del saber que l'ús de les llengües parlades va permetre no tenia precedents en la història d'Europa. La vernacularització va fer que els coneixements sobre la ciència i la tècnica es difonguessin en estrats socials molt diversos, i no únicament entre les elits, en una societat en la qual l'interès per aquestes matèries, en particular per les relacionades amb la salut —humana i animal— i les que avui s'anomenen ciències naturals, era molt viu. El predomini evident d'aquestes àrees —més fort encara del que sembla, atès que l'astrologia, l'alquímia, l'alimentació o la màgia sovint tenien objectius o condicionants mèdics— s'explica per les estratègies que, en aquella nova societat urbana, es van posar en marxa per a gestionar amb garanties la salut individual i la col·lectiva, que giraven al voltant d'un nou sistema mèdic fonamentat en el galenisme, en la institució universitària i en el model de metge universitari; un context en el qual la filosofia i la història naturals permetien accedir al marc biològic de la medicina i al medi en el qual l'ésser humà desenvolupa la vida.

La vernacularització tenia la doble faceta d'eina de divulgació del saber i d'instrument de formació i promoció professionals, però la complexitat del fenomen és encara més gran perquè aquesta doble faceta va originar una nova construcció del saber en vulgar, feta pels i per als laics, que ha estat estudiada en la teologia i en la filosofia —i es parla de *teologia vernada* i de *filosofia vernacle* (PEREIRA, 2012)—, però no encara en altres àmbits. Aquesta complexitat del fenomen explica les matèries triades, els gèneres i també el model de llengua.

Les llengües vernacles, o vulgars, van exercir així un paper de pont intel·lectual i social de primer ordre entre el món acadèmic i els sectors extrauniversitaris, que hi van trobar una poderosa i utilíssima eina d'informació, d'aprenentatge

i de promoció (CIFUENTES, 1999). Tres factors importantíssims van contribuir a potenciar aquest fenomen. En primer lloc, la revalorització de la tècnica, és a dir, del treball fet amb les mans, de forta incidència en el món dels oficis i evidenciat, en medicina, amb l'auge de la cirurgia i dels qui la practicaven. En segon lloc, el descobriment de la capacitat de transformació, en l'àmbit individual, del saber —si saps més, seràs més—, capacitat que, ben gestionada, obria la porta de la promoció en l'ofici o professió i en la societat. I finalment, en tercer lloc, i en aquest cas facilitat per l'intermediari cultural àrab, que el va transmetre a l'Occident llatí amb les traduccions, l'instrumentalisme del saber, especialment viu en medicina i que va conduir a l'hegemonia de la praxi sobre la reflexió filosòfica: la ciència ha de servir per a resoldre problemes pràctics —en el cas de la medicina, la malaltia— més que no pas per a l'especulació filosòfica. Aquests tres factors eren una gran novetat a l'Europa del segle XIII, i les traduccions van contribuir poderosament a la seva difusió.

9.1.2 LES LLENGÜES VEHICULARS DELS TEXTOS TÈCNICS

El procés de vernacularització se superposà a la ingent tasca de trasllat al llatí que havia alimentat el desenvolupament cultural i científic de l'Occident europeu des del final del segle XI. Dos segles després, una part molt important del saber acumulat es va començar a traduir a les llengües vulgars. Molt significativament, es prioritzaren les obres de caràcter pràctic, les guies tècniques, les obres teòriques que fornien un marc explicatiu assequible a la tècnica i les summes didàctiques.

Que el mercat de demanda de la ciència i la tècnica en vulgar fos extra-universitari no significa que la universitat no tingués un paper important en aquest procés de vernacularització. De la universitat és d'on sovint emanaven els textos traduïbles, els autors de les obres originals en vulgar, els traductors i, a vegades, els instigadors de les traduccions. Amb el temps, la demanda social no posà tant l'accent en la quantitat com en la qualitat de la feina feta, especialment per part dels traductors, i va sorgir així una demanda de traduccions vulgars de més confiança ("ben corregides"). Aquesta confiança es va anar a buscar a la institució universitària, que va ser un autèntic planter de traductors (CIFUENTES, 2004).

D'altra banda, tot i que el llatí va continuar monopolitzant l'àmbit universitari, també es va produir un cert grau d'interacció entre els individus llatínistes i els nous productes científics i tècnics en vulgar. Les llengües parlades, esdevingudes nous vehicles de comunicació científica, no van ser emprades únicament pels laics, sinó també per universitaris, que es van servir d'aquestes llengües i dels productes que hi circulaven escrits per a accedir a obres que no existien en llatí, per a facilitar-se l'accés personal a obres llatines o per a arribar a uns públics inaccessibles en llatí. L'elaboració de traduccions o d'obres de diferents gèneres en vulgar per part d'individus graduats, la traducció al llatí a partir de versions en vulgar, l'intima convivència entre vulgar i llatí en algunes obres o en alguns gèneres (compendis, receptaris) o els rastres deixats pels usuaris als llibres, evidencien una interacció dels universitaris

amb els nous productes en vulgar més complexa del que se sol suposar. De fet, la llengua vernacle havia esdevingut un bon instrument per a estrènyer el control social sobre els practicants dels oficis extrauniversitaris, en particular els relacionats amb la salut, i aproximar-los així al model representat per la universitat.

Però el llatí no va ser l'únic idioma consolidat com a transmissor del saber que va tenir un paper destacat en el procés de vernacularització. Dues altres llengües sàvies i sagrades, l'àrab i l'hebreu, hi van exercir una funció, que va ser especialment important a l'àrea ibèrica pel contacte directe amb la cultura islàmica i la implicació de l'element hebreu en un context en què el desenvolupament de la institució universitària va ser més lent. Els estudis recents (SAMSÓ, 1999; CABALLERO, 2012) reestuen el paper d'aquestes dues llengües com a intermediaris culturals a l'àrea catalana, que sovint s'havia exagerat.

La gran majoria de les obres traduïdes al català ho van ser a partir del llatí, fins i tot algunes d'autors islàmics ben significats, com Avicenna, Rasís, Azarquiel o Abenragel. Això no vol dir que no s'efectuessin algunes traduccions a partir de l'àrab (obres d'Albucasis [Abú'l-Qàssim al-Sahrawí], Abenhuefidi [Ibn Wàfid], Avenzoar, Alcoati [Sulayman ibn Hàrit-al-Kuwatí] i algunes d'astronomia o d'astrologia), però menys de les que s'ha pretès, potser perquè des del final del segle XIII l'àrab ja no era ni el principal, ni l'únic, ni el més assequible dels intermediaris culturals a l'abast. En algun cas aïllat, el català va exercir de llengua pont en el procés traductor entre l'àrab i el llatí, especialment documentat a Castella durant els segles XII i XIII, com ara en la traducció de les parts 26 i 27 del *Kitab al-tasrif* ('Llibre del mètode') d'Albucasis, relatives a les dietes dels malalts, efectuada pel metge universitari valencià Berenguer Eimeric a la primeria del segle XIV. L'últim exemple, també de transmissió del saber àrab a Occident a través de la Corona d'Aragó, és la traducció arabocatalanollatina del tractat sobre l'instrument astronòmic conegut com *sexagenarium*, elaborada pel metge valencià Joan de Bònia els anys 1456 i 1463. No obstant tot això, l'existència d'aquestes traduccions de l'àrab, per relativament poques que siguin, és un element distintiu destacable, que s'explica pel context geogràfic i sociocultural dels Països Catalans a l'època.

Si bé en les comunitats araboparlants que van subsistir després de la conquesta del segle XIII la producció d'obres escrites en àrab va ser molt minsa a causa de l'exili de les elits, en les comunitats jueves sí que es va conservar viu l'ús escrit de l'hebreu.⁵ L'hebreu comunicava aquestes comunitats, que almenys fins als pogroms del 1391 van mantenir una gran vitalitat, amb les de fora del país, i s'hi va traduir una part considerable de la producció científicotècnica que circulava en àrab i en llatí, a la vegada que s'hi elaboraven també obres originals. Però l'hebreu no podia actuar al si d'aquestes comunitats com ho feien les llengües vulgars entre els gentils, perquè el coneixement de la llengua sagrada entre els jueus tenia les mateixes limitacions que el del llatí entre els cristians, i habitualment s'hi parlava la llengua del territori on eren establertes, en aquest cas el català. Per això, al si de les comunitats jueves es van emprar amb naturalitat obres tècniques en català (com la traducció de la *Chirurgia* de

5. Vegeu el subcapítol 2.3 del volum I d'aquesta obra.

Teodoric Borgognoni, un dels manuscrits de la qual, datat el 1311, és ple d'anotacions en hebreu), es van aprofitar aquestes obres en català per a elaborar traduccions a l'hebreu (com tres de les que es coneixen del *Regiment de sanitat* d'Arnau de Vilanova, fetes entre el 1327 i el 1466), es van traduir obres en hebreu al català (com el *Llibre dels judicis de les estrelles* d'Abraham ibn Ezra, en una data indeterminada encara) i es van escriure textos en aljamia, és a dir, en català —o amb moltes paraules en català—, per bé que en alfabet hebreu. Les obres científiques en català van constituir també per als jueus un útil pont intel·lectual i social, en un context dominat per la irresistible atracció de la prestigiosa institució universitària de la qual estaven marginats. En qualsevol cas, la traducció d'obres de ciència i tècnica de l'hebreu al català encara no s'ha estudiat prou per a conèixer l'abast real que va tenir, que sembla limitat.

Ben aviat, les llengües vulgars van oferir un cabal d'obres per a traduir que es van sumar a les que hi havia a l'abast en llatí i en àrab o en hebreu, i que sovint eren més accessibles. La traducció tècnica entre les diferents llengües vulgars va enriquir els contactes de tota mena amb obres que partien tant de traduccions com d'originals vernacles. En el cas del català, les llengües veïnes —l'occità, el francès, el castellà i l'italià, sobretot— van proporcionar materials útils. En són exemples representatius el *Livre de Sydrac*, anònim, traduït a la primera meitat del segle XIV, el *Régime du corps* d'Aldobrandino de Siena i *Le devisement* ['descripció'] *du monde* de Marco Polo —conegut, també, com *Els viatges de Marco Polo*—, l'un i l'altre traduïts a la segona meitat d'aquell mateix segle, o el *Livre du trésor* ('Llibre del tresor') de Brunetto Latini, traduït l'any 1418, en el cas del francès; el *Poridat de poridades* ('Secret de secrets') pseudoaristotèlic, traduït vers el 1280, el *Libro de los caballos*, traduït al segle XIV, o la *Visión deleitable* d'Alfonso de la Torre, l'any 1470, en el del castellà; el *Libro del compasso da navigare*, anònim, traduït a la primera meitat del segle XIV, els *Quesits* de Girolamo Manfredi, vers el 1499, o uns diàlegs alquímics pseudolul·lians també anònims, ja al segle XVI, en el cas de l'italià. Les obres enciclopèdiques esmentades acrediten la demanda que hi havia entre el públic extrauniversitari —sobretot en les elits laïques— per a tenir a l'abast unes eines que permetessin l'accés a tot el catàleg del saber de la manera més simplificada possible, i que posaven un accent molt marcat en les ciències naturals. Iniciatives com la de Ramon Llull connectaven intencionadament amb aquesta demanda.⁶

L'occità és un cas a part. Certament, va donar origen a algunes traduccions catalanes significades, com ara el trasllat en prosa del *Breviari d'amor* de Matfré Ermengaut (a. 1385), una altra obra de caràcter enciclopèdic. D'altra banda, la presència d'occitanismes de diversa índole en les primeres traduccions catalanes, fins a mitjan segle XIV, és habitual (BADIA, 1996b; BADIA, SANTANACH I SOLER, 2010). Ara bé, convé destacar-ne un altre aspecte de gran importància, del qual ja s'ha parlat en part en al·ludir a l'ús del vers, que és la circulació per terres catalanes de textos en aquesta llengua, tan pròxima al català, segurament abans, fins i tot, d'iniciar-se la vernacularització en català. La llengua dels trobadors —en particular, però no

6. Algunes d'aquestes obres tenen afinitats amb la literatura; vegeu més avall l'apartat 9.7; per a les iniciatives de Ramon Llull, vegeu el subcapítol 6.2 del volum I d'aquesta obra.

únicament, en vers— va exercir un paper de pont que, en alguns sectors socials que aquí interessin, va coincidir amb la transició entre l'oralitat i l'escriptura en la transmissió del saber. Entre els textos en occità amb circulació documentada a les terres catalanes durant els segles XIII i XIV hi ha obres importants, com l'*Epistola ad Alexandrum de dieta servanda* ('Epístola a Alexandre sobre com observar la dieta'), el *Llibre de puritats*, sobre la màgia astrològica, i altres obres sobre el regiment de sanitat, a més de les que ja s'han esmentat. Algunes d'aquestes obres presenten fenòmens d'hibridació de gran interès filològic i històric, i tot just s'estan començant a estudiar degudament contextualitzades. De fet, la pervivència d'una comunitat cultural occitanocatalana, almenys en alguns camps (alquímia, aritmètica), és ben visible encara durant els segles XIV i XV.

Paral·lelament, el català també va ser font de traduccions a altres idiomes. Entre d'altres, destaquen els casos del *Llibre de la manescalia* de Manuel Díez (~1424-36), traduït a l'italià (napolità), al francès, a l'aragonès i al castellà; i el del *Llunari*, de Bernat de Granollacs (~1484), traduït a l'italià, al castellà, al galaicoportuguès i al llatí.

El fenomen de la retrotraducció —la traducció al català d'una obra originalment catalana o traduïda al català, però a partir de versions posteriors en altres llengües— constituïa el tancament del cercle traductor. El *Llibre de la manescalia* de Manuel Díez, o la *Cantilena* alquímica pseudolul·liana, per exemple, van ser retrotraduïts al català al principi del segle XVI a partir de versions en castellà i en llatí, respectivament, d'originals catalans.

La traducció al llatí de l'obra de Granollacs no va ser un cas excepcional. Ja s'han esmentat abans alguns exemples relatius al procés traductor de l'àrab al llatí, en els quals el català va fer d'intermediari. També parteixen de textos en català la retrotraducció llatina del *Testament* alquímic pseudolul·lià datada a Londres el 1443 o la traducció d'una part de l'obra astrològica d'Ibn Ezra, feta a Lió el 1448 per un metge al servei de Renat d'Anjou.

La redacció d'obres científiques originals en català es va iniciar ben bé mig segle més tard que les traduccions. Les dues primeres són significatives de l'espectre de públic que s'interessava per aquests materials en vulgar. La més antiga és el comentari que acompanya la traducció catalana de la *Chirurgia parva* ('Cirurgia breu') de Lanfranc de Milà, obra del cirurgià format en medicina Guillem Salvà (1329), destinada, segons manifesta en el pròleg, als metges extrauniversitaris. Més extens i complex és, però, el *Regiment de preservació de pestilència* de Jaume d'Agramont, redactat el 1348, a l'inici de la primera epidèmia de pesta. En aquest cas, és l'obra d'un metge universitari pensada per ajudar la població en aquella situació límit: aquí és on cal cercar les raons de la seva opció lingüística, totalment estranya als ambients acadèmics. De fet, el dels tractats de pesta va ser un gènere molt permeable a la utilització del català fins avançada l'època moderna.

Més endavant, es van escriure en català la *Tròtula* de Joan de Fulgines, un text de ginecologia, obstetrícia i cosmètica —llavors íntimament unides— elaborat per a la infanta Elionor d'Aragó vers els anys 1366-75, l'*Speculum al foder* ('Mirall del fotre'), anònim, un tractat d'andrologia segurament també vinculable a ambients

cortesans, de la segona meitat del segle XIV, les taules astronòmiques de Pere III, o *Taules de Barcelona*, elaborades per Pere Engilbert, Dalmau Sesplanes i Jacob Corsu no els anys 1361-81, les obres astrològiques de Bartomeu de Tresbèns, escrites entre el 1360 i el 1375, l'obra veterinària de Manuel Díez ja esmentada, llunaris, com el de Granollers també esmentat, altres tractats de pesta, com el de Lluís Alcanyis, de vers l'any 1490, comentaris quirúrgics, com el d'Antoni Amiguet, del 1501, un gran nombre de receptaris, cartes nàutiques i mapamundis, com l'anomenat *Atlas català* del 1375 (PUJADES, 2007), tractats d'aritmètica, com el de Francesc Santcliment del 1482 i d'altres (DOCAMPO, 2004), etc. Però, si s'obre la perspectiva, també cal comptar en aquesta nòmina la gran summa enciclopèdica d'Eiximenis, el *Crestià*, i tantes obres de Lull relacionades amb les ciències (BADIA, 2004). Tot i les precisions necessàries en cada cas, es tracta, en general, d'obres pràctiques i didàctiques, concebudes per a aquell mercat de demanda extrauniversitari.

9.1.3 CRONOLOGIA DELS TEXTOS TÈCNICS EN CATALÀ

El procés de vernacularització del saber es va iniciar a les regions situades al voltant de l'arc mediterrani nord-occidental que es dibuixa entre Sicília i València, al llarg del segle XIII, amb un marcat impuls a partir de l'últim quart d'aquesta centúria.⁷ En aquest escenari geogràfic, van néixer moltes de les grans novetats que transformaren el continent —la recuperació de la vida urbana, el notariat, la universitat, el nou sistema mèdic, l'ús escrit de les llengües parlades en la quotidianitat, l'entreteniment i la creació—, i, precisament en aquest espai i durant la baixa edat mitjana, es va produir l'expansió —militar, comercial, cultural— dels catalans.

Amb les excepcions habituals, en una primera etapa les realitzacions van ser fonamentalment traduccions d'obres en llatí —i, en un grau menor, en àrab, hebreu o altres llengües vulgars—, i, només més tard, a partir del segon quart o de mitjan segle XIV, la redacció d'originals en la llengua parlada va ser més freqüent. El fenomen es va difondre a les regions de la perifèria mediterrània, del centre i de l'oest del continent durant els segles XIV i XV. Al segle XV, la difusió geogràfica i la penetració social del procés a l'Occident europeu va assolir grans proporcions, evidents en la documentació de l'època i en la quantitat de manuscrits que se'n conserven.

En el cas català, factors com la situació geogràfica, la debilitat de la institució universitària i la implicació activíssima de la monarquia —que va demostrar aviat un sensible interès pel món del saber, en particular pel saber científiconatural i mèdic—, van tenir un paper clau a l'hora d'explicar-ne una certa precocitat i una complexitat menys visible en altres contextos, si més no en l'estat actual de la recerca.

La instal·lació de la dinastia de Pere el Gran a Sicília el 1282 va col·locar la monarquia catalanoaragonesa al centre de l'escena política internacional, però també va suposar regir un dels focus culturals més destacats i influents, i obrir les portes

7. El precoç ús del vulgar que es va produir a l'Anglaterra anglosaxona i a la Castella alfonsina, també amb una forta incidència en la ciència i en la tècnica, respon a unes motivacions diferents, en particular a l'aïllament i al projecte polític personal d'uns determinats monarques.

d'Itàlia —el centre cultural d'Europa— a catalans i aragonesos, que circularien d'una península a l'altra durant els segles següents. Aquests fets van tenir un gran pes, encara poc estudiat i conegut, en les estratègies socials al voltant de la ciència i de la tècnica i en la traducció i l'elaboració d'obres d'aquesta temàtica en l'àmbit català fins al principi del segle XVI. Al mateix temps, el català va exercir el paper de pont cultural entre Itàlia i Castella durant els segles XIV i XV, amb traduccions al castellà de textos catalans pertanyents a moltes àrees del saber, en alguns casos obres fonamentals del Renaixement ibèric, un tema polèmic i molt poc analitzat encara.

La vernacularització de la ciència i de la tècnica en català es va iniciar poc abans de la intervenció a Sicília. És d'aquells anys el primer text relacionat amb aquestes matèries i, molt significativament, va néixer en l'àmbit de la monarquia: el *Llibre de doctrina* (o *Llibre de saviesa*) dit del rei En Jaume, tradicionalment identificat amb Jaume I, però segurament de l'infant Jaume d'Aragó, rei de Sicília i, més endavant, rei de la Corona d'Aragó com a Jaume II.⁸ El caràcter de l'obra, elaborada cap al 1280, és ben revelador: es tracta d'un recull de coneixements considerats útils en la formació d'un príncep, de caràcter moral, polític i científic (aquests, sobretot, mèdics i fisiognòmics), format a partir de fonts de procedència àrab que havien entrat a l'Occident llatí a través de Castella, entre les quals destaca el regiment de prínceps pseudoaristotèlic conegut com *Secretum secretorum* ('Secret de secrets'), en la seva versió curta llavors acabada de traduir al castellà (*Poridat de poridades*). Aquest manual didàctic va ser emprat per la família reial per a l'educació dels infants fins ben avançat el segle XIV.

El regnat de Jaume II (1291-1327), un dels monarques catalans més implicats en la promoció de la cultura —inclosa, de manera molt significativa, la cultura científica—,⁹ va ser fecund en molts camps, també en els primers temps del procés vernacularitzador. Durant la transició del segle XIII al XIV, la circulació d'obres científiques en vulgar ja era un fet perceptible, evident i valorat, com ho testimonien els cirurgians Guillem Corretger i Berenguer Sarriera en els pròlegs que van afegir a les seves traduccions de la *Chirurgia* de Teodoric Borgognoni (a. 1304) i del *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* ('Regiment de sanitat per al rei d'Aragó') d'Arnau de Vilanova (a. 1310), respectivament. La primera, adreçada als cirurgians extrauniversitaris dels regnes de Jaume II que "no entenen los vocables latins" dels llibres tècnics que posseeixen, amb les greus conseqüències que això implicava; la darrera, encomanada per la reina Blanca d'Anjou, perquè "pusca tenir o fer profit a aquells qui no entenen llatí" i que "s'han a ajudar amb los llibres qui són en romanç" (CIFUENTES, 1999: 146-148).

No obstant això, el coneixement aprofundit d'aquest primer període de la difusió de la ciència en català ha de fer front a dos greus obstacles: d'una banda, la minsa conservació de materials d'aquella mateixa època; de l'altra, la correcta datació de molts dels que s'han conservat, ja que la seva transmissió continuada durant els segles següents fa molt sovint difícil o impossible de fixar-ne la data real.

8. Vegeu més amunt el subcapítol 7.6 d'aquest volum.

9. El metge i traductor jueu Jafudà Bonsenyor va fer una gran lloança del rei, en particular del seu interès pel saber, en el pròleg del *Llibre de paraules de savis i de filòsofs* (~1291-98) que li havia encomanat. Vegeu més amunt el subcapítol 7.6 d'aquest volum.

S'han perdut les importants traduccions parcials del *Kitab al-tasrif* ('Llibre del mètode') d'Albucasis (la de Jafudà Bonsenyor, encomanada per Jaume II el 1313, i la de Berenguer Eimeric, ja esmentada, d'abans del 1318) i potser també l'encarregada el 1296 pel mateix rei a Vidal Benvenist Saporta i a Benvenist ben Benvenist d'una obra mèdica que les ordres de pagament no precisen, totes a partir de l'àrab i confiades a jueus, almenys un dels quals era metge, i a un metge universitari. Però, en canvi, es conserven algunes traduccions datades o datables en aquest període. A banda de les de Teodoric i d'Arnau de Vilanova ja esmentades, s'han de tenir en compte les no menys importants de la versió llarga del *Secretum secretorum* ('Secret de secrets') pseudoaristotèlic, del *Thesaurus pauperum* ('Tresor de pobres'), atribuït a Pere Hispà, o del *Dragmaticon philosophiae* ('Diàleg de filosofia'), de Guillem de Conches. Al darrere de totes aquestes traduccions es detecta el mercat de demanda al·ludit i, en molts casos, la iniciativa del monarca i el seu cercle.

A més, el regnat de Jaume II emmarca bona part del periple vital dels dos autors catalans més internacionals de l'època, Ramon Llull i Arnau de Vilanova, l'un i l'altre estretament relacionats amb les ciències, tot i que de manera diferent. Contràriament a Vilanova, que mai no va emprar el vulgar per a escriure ciència, Llull destaca, precisament, per una utilització plena del català en una part de la seva obra ingent; una obra parcialment relacionada amb les ciències, però en cap cas una obra de caràcter científic. Com s'exposa en l'apartat en què es tracta de Llull, aquest autor va viure i va escriure en un context cultural —el de la vernacularització del saber—, del qual va ser capaç de treure rendiment i al qual va fer aportacions pròpies en la línia de la construcció d'una "filosofia vernacle" (PEREIRA, 2012).

A partir de mitjan segle xiv es va redactar un bon nombre d'obres originals, paral·lelament a una intensificació del moviment traductor. El tipus de productes sol·licitats, per a redactar o traduir, també experimenta una significativa evolució. Sense deixar de banda els materials eminentment pràctics, la llengua vulgar comença a vehicular també un seguit d'obres que forneixen un mínim marc teòric als manuals tècnics. En medicina, en són exponents clars la *Isagoge* ('Introducció') de Johannitius, el *Cànon* d'Avicenna o els *Aforismes* d'Hipòcrates, que atreuen sobretot l'atenció dels metges extrauniversitaris, però també la dels que no són metges.

El comentari és un producte eminentment universitari pensat per a enriquir l'obra original amb les aportacions més recents i per a facilitar-hi l'accés. El vessant didàctic i simplificador d'aquest gènere va atreure aviat el públic de les obres en vulgar, almenys en medicina. Ja s'ha esmentat la traducció amb comentari afegit de la *Chirurgia parva* ('Cirurgia breu') de Lanfranc de Milà, datada el 1329. Al final del segle xiv circulava un comentari de la *Isagoge* de Johannitius, i se n'ha conservat un altre, segurament traduït del llatí, en forma de preguntes i respostes; una estructura que a vegades pren forma de diàleg, especialment útil per als propòsits didàctics i que es troba també en les obres més enfocades a la divulgació, com el *Dragmaticon philosophiae* ('Diàleg de filosofia') de Guillem de Conches, el *Llibre de Sidrac*, anònim, o els *Quesits (Il perchê)* de Manfredi. Els comentaris en vulgar van circular sobretot en cirurgia, i és lògic, atès el delerós públic de cirurgians i barbers que tenia, que

també animava els d'aquell manual de doctrina mèdica bàsica que era la *Isagoge*. A banda del que s'acaba de referir, van circular molts comentaris del que a partir de l'últim terç del segle xiv va esdevenir el manual canònic de la cirurgia europea, el de Guiu de Chaulhac, titulat precisament *Inventarium sive collectorium in parte chirurgiali medicinae* ('Inventari o recull de la part quirúrgica de la medicina', 1363), que també es va traduir al català i segurament ben aviat: almenys tres comentaris manuscrits, anònims, del segle xv, i almenys un altre d'imprès, a càrrec d'Antoni Amiguet (1501). I, encara, amb la guia menor atribuïda a Chaulhac (*Practica o repertori utilíssim de cirurgia*), Narcís Solà va repetir el procediment seguit amb la de Lanfranc, i el 1508 va editar una traducció comentada "amb algunes utilíssimes addicions" als "hòmens laics de bon ingeni practicants en l'art de la cirurgia" (CIFUENTES, 2006: 133-136).

Tot i que la medicina va predominar sempre en els escrits tècnics en vulgar, el procés de vernacularització va afectar pràcticament totes les disciplines que, d'alguna manera, es corresponen amb les que avui són considerades científiques i també les que en aquella època hi estaven íntimament relacionades, d'acord amb la cosmologia vigent (astrologia, alquímia, màgia, etc.). En totes aquestes matèries, l'interès per la salut i pel coneixement de l'entorn té un gran pes, i l'atracció que aquests sabers suscitaven va promoure l'estudi i l'elaboració d'obres i de traduccions d'altres de més tècniques que hi estaven vinculades, com és el cas de l'astronomia. L'auge de la veterinària, centrada en els equins —i, per extensió, en altres animals de peu rodó que protagonitzaven la guerra, el treball i el transport (manescalía)— i en els falcons i altres aus de rapinya emprades en la cacera (falconeria), amb un bon nombre d'obres traduïdes i elaborades en català, i un ric vocabulari (QUEROL, 2003), reflecteix també l'interès prevalent per la salut, en aquest cas la dels animals útils i més preuats.

Una altra àrea que va experimentar una forta demanda de textos en vulgar, sobretot des de la segona meitat del segle xiv, va ser l'agronomia. L'adquisició de terres, i fins i tot de dominis feudals, per part de la burgesia va conduir a un interès creixent per a assegurar-ne el rendiment, i les guies tècniques, sobretot en català, es van considerar útils per a assolir aquest objectiu. L'obra més coneguda va ser la traducció de l'*Opus agriculturae* ('Tractat d'agricultura') de Pal·ladi, feta per Ferrer Saiol entre el 1380 i el 1385, que va donar lloc a una traducció aragonesa, però n'hi va haver moltes altres. En català van circular, sobretot, un bon nombre de compendis d'agricultura que eren coneguts amb el nom de l'autor antic (*Palladi*), no perquè en fossin traduccions, ni tan sols parcials, sinó perquè el seu nom havia passat a designar el gènere, i aquests *palladis* han estat anomenats *palladis arromançats*. A les explotacions rústiques, els coneixements agrícoles es complementaven amb els veterinaris, els mèdics, els alimentaris i els astrològics, tots amb exponents en vulgar, en una conjunció de sabers pràctics que prefiguren la *summa* de Miquel Agustí (1560 – 1630) del 1617 (CIFUENTES, 2013-14).

Com havien fet Corretger o Sarriera, Saiol va sentir la necessitat de justificar la seva traducció amb un pròleg. Com els d'aquells, el de Saiol és dels més importants que s'han conservat en les traduccions catalanes baixmedievales, perquè hi exposa l'ús d'un mètode de traducció llavors innovador, d'acord amb el sentit de la frase i

no amb la transposició mot a mot, i l'ús de bibliografia especialitzada (de gramàtica llatina i de medicina) per a resoldre els dubtes. Els estudis recents hi han fet notar els tòpics retòrics —d'altra banda habituals a l'època—, deixant massa de banda el context tècnic en què s'ha d'entendre l'obra de Saiol. Les dificultats per a traduir la terminologia tècnica llatina a aquesta nova eina de comunicació que era el vulgar que Saiol addueix ja havien estat manifestades amb neguit per Sarriera.¹⁰

9.1.4 ELS TEXTOS TÈCNICS EN CATALÀ I LA IMPREMTA

Durant el segle xv, el procés de vernacularització de la ciència va arribar a una extensió cada vegada més gran. La multitud de volums i títols existents al mercat, possibilitada per la transmissió manuscrita organitzada i, a partir de l'últim terç del segle, pel nou invent de la impremta,¹¹ d'una banda, i l'evidència d'un mercat dele-rós d'aquests productes, d'eficàcia pràctica, social i professional provada, de l'altra, posen de manifest la importància històrica del fenomen arreu de l'Europa llatina com a factor de consolidació d'un sistema mèdic i científic que havia aparegut dos segles enrere.

En el cas català, però, l'època del Renaixement va coincidir, si no amb el final definitiu del procés, sí almenys amb una reducció dràstica fins a uns mínims que no tenien comparació amb la situació anterior ni amb la dinàmica expansiva que es produïa en altres contextos veïns. Les raons, cal cercar-les en dos factors que, combinats, van fer que durant les primeres dècades del segle xvi el català perdés aquell paper de pont intel·lectual i social que li havia garantit el de vehicle de comunicació científica vàlid: les vicissituds i les implicacions del nou sistema de difusió del saber, la impremta, i la desaparició d'un govern propi i pròxim.

La impremta, malgrat l'ús precoç i intens que se'n va fer en l'edició d'obres científiques i utilitàries en català (CIFUENTES, 2006: 75-76), va acabar implicant unes lògiques mercantils, no pal·liades per paraigües institucionals de cap mena, que van tendir aviat a marginar els productes —i les llengües— de menys difusió. Així, a partir de la segona dècada del segle xvi, en català només es van imprimir les obres més planeres i de difusió massiva assegurada, que en el camp de la ciència i de la tècnica eren els tractats de pesta, els llunaris i els receptaris de cuina. Mentrestant, el llibre manuscrit era en gran part destruït, i només es continuaren elaborant còpies manuals domèstiques, que en ciència eren d'una practicitat extrema, sobretot reculls d'extrets i de receptes de diverses matèries, obra d'individus de l'elit laica il·lustrada. Paral·lelament, la Inquisició prohibia llibres i matèries —com la màgia—, en particular si eren en vulgar, i se n'assegurava la destrucció amb "visites" sistemàtiques dels inquisidors a les biblioteques particulars. I la nova monarquia autoritària, que perseguia una societat uniforme, expulsava els jueus i acorralava els conversos.

10. Vegeu més avall l'apartat 9.2.3.

11. Vegeu el subcapítol 1.12 del volum I d'aquesta obra.

Però va ser sobretot el trasllat de la cort a Castella i el consegüent canvi de context cultural i lingüístic d'aquest centre difusor de compromisos, modes i maneres, al qual tan sensible era una part important i decisiva del mercat, el que va representar l'autèntic cop de gràcia. Des d'aleshores, burgesia i noblesa van anar a cercar favors, però també models a imitar, lluny de la Corona d'Aragó i del català.

Com a conseqüència de l'acció combinada d'aquests dos factors, altres llengües foren percebudes com a millors instruments pràctics, socials i professionals, i van ocupar el lloc que havia tingut el català, per al qual va quedar només, en ciència, el que cada vegada coincidía més amb l'actual concepte de divulgació.

Malgrat aquesta evolució específica, el procés de vernacularització de la ciència en català constitueix un model valuós per les característiques que va tenir, per la riquesa documental conservada i pels estudis que se li dediquen. La traducció i la redacció d'obres de ciència i tècnica en català a la baixa edat mitjana i a l'inici del Renaixement és un tema amb moltes implicacions per a diferents àrees de la història i de la filologia. El públic extrauniversitari que les va animar en va obtenir una eina de gran eficiència per a la promoció intel·lectual i social, i també un bagatge cultural sobre una àrea del saber especialment valorada que després aplicà o va fer aplicar a altres àmbits, des de les belles arts fins a la creació literària (BADIA, 1996b), i, a més, la forta penetració social del vocabulari tècnic que van facilitar ha arribat, en alguns casos, fins al dia d'avui (FARAUDO, 2007; CIFUENTES, 2012). Les obres de Bernat Metge, Ausiàs March, Jaume Roig, Joanot Martorell o el *Curial* en són bons exemples, i les edicions i els estudis filològics recents no ho ignoren.

9.2 LES TRADUCCIONS LITERÀRIES: PROBLEMES I MÈTODES

9.2.1 ELS MATERIALS I ELS TRADUCTORS

L'articulació d'una presentació històrica de les traduccions literàries catalanes antigues —dins el marc esbossat en la introducció d'aquest capítol— no és una tasca fàcil, i no tan sols per la diversitat i l'amplitud dels camps que cal cobrir. Per començar, una simple quantificació ja topa amb problemes metodològics. D'una banda, hi ha àrees temàtiques que no disposen de censos definitius a causa de la complexitat de les tradicions textuais i de la dificultat de determinar el caràcter de traducció o original d'alguns textos. De l'altra, cal tenir present també la dificultat de discriminar entre diferents versions d'un mateix original i el fet que la frontera de la traducció no és sempre clara, atesa l'existència de textos que no són ben bé traduccions, sinó més aviat adaptacions, des del compendi fins a la reescriptura creativa d'un text original.

A títol orientatiu, si hom se cenyeix a les traduccions literàries en sentit ampli, la base de dades TRANSLAT inventaria prop de 300 traduccions de 221 obres originals. El còmput exclou comentaris i fragments d'obres inclosos en d'altres, té en compte l'existència de més d'una traducció d'alguns textos originals i inclou 21